

Révész Emese

Távol Béctől, közel Budapesthez Erzsébet királyné elfeledett emlékmúzeuma

Kereken száz esztendeje, hogy a budai Vár egyik teremében megnyitotta kapuit az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. Egy évtizeddel halála után ez által múzeumi rangot nyert a királyné kultusza. Csaknem negyven éves fennállása alatt tisztelőinek valódi zarándokhelyévé vált a hely, amely a tudományos adatgyűjtés és a kegyeletteljes hódolat különös ötvözetével járult hozzá az Erzsébet-kultusz honi megerősödéséhez és fennmaradásához.

“Itt örökké szabadnak érzi magát az ember”

Bátran állíthatjuk, Erzsébet királyné kultusza napjainkban is töretlen. Habsburg-uralkodóink sorában tisztelete kivételes, s nimbusza királynéink között egyedülálló. Miután a szocializmus évtizedeiben ismert okonál fogva elhallgatták személyét, a rendszerváltás után új erőre kapott tisztelete. Alakja az ezredfordulón sem veszített vonzerejéből, fordulatossá lett története ma ismét anyagot szolgáltat a női magazinoknak, romantikus regényűjságoknak és kosztümös filmeknek. Újabb kori csodálatának forrásai alig különböznek Diana hercegnő kultuszától.¹ A kirekesztettség, magányosság, tragikus és értelmetlen halál sorsuk összecsengő vezérmotívuma. A betegségtudat mindkettejük számára menekülést jelentett, a kor divatos pszichotikus kórja ott az “ideggyengeség”, hisztéria, itt a bulímia volt. Kultuszukat

Wagner Sándor: Erzsébet királyné koronázási díszruhában, 1867, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok

nem a hiteles történesek, hanem a tények köré burjánzó mítosz táplálja. A mítosz nagy hatalmú teremtője pedig a tömegkultúra, amely korlátlan (olykor egyenesen gátlástalan) fantáziával vonja körbe a hús-vér embert a legendák átláthatatlan fátyolával.

Gerő András történész iskolateremtő kultusztörténeti tanulmányában a mentalitástörténet és a tömeglélektan oldaláról vizsgálta az Erzsébet-jelenséget, arra keresve a választ: a magyarok miért éppen őt övezték feltétlen tisztelettel és szeretettel?² Ferenc József sem a szabadságharc leverésében játszott szerepe, sem száraz, katonás, zárkózott személyisége révén nem volt alkalmas arra, hogy iránta valódi szimpátia alakuljon ki. Vele szemben Erzsébet mindazt megtestesítette, amit férje nem. Elragadó gyöngédsége, csodálatraméltó szépsége, humorérzéke, közvetlensége a közember számára is rokonszenvesé tette alakját. A művészetek iránti rajongása (ő maga is írt verseket), műveltsége, olvasottsága, öltözködése kifinomult ízléséről tanúskodtak. Szépségkultusza, szüntelen fogyókúrái, lovagló-, vadász és sportszennvedélye a modern, független nő új típusát testesítették meg. Konvencióellenessége, az udvari szabályok elleni örökös

lázadása rokonszenvesé tette őt a bécsi udvarral mindvégig ambivalens érzelmi viszonyban lévő nemzeti érzület számára. Bajorországi otthonából hozott szilaj szabadságvágyát Bécs hasztalan igyekezett béklyóba verni. Ahogy a Monarchia kényyszerű kötelékében feszengő Magyarország, úgy a királyné is mindvégig idegen maradt a bécsi udvarban. Így talált zavartalan menedékre a Ferenc József által mindvégig javíthatatlanul rebelisnek titulált Magyarországon. Ahogy 1873-ban egy Jókai Mórhoz írott levelében megfogalmazta: “Itt örökké szabadnak érzi magát az ember.”

“Mater dolorosa” versus “Femme fatale”

Erzsébet királyné “arculatának” megformálásában kezdettől fogva kulcsszerepet játszott a képzőművészet. Képek, szobrok, emléktár-

gyak ezrei készültek a királynéről, lassan elodva a legen-

1 Diana hercegnővel való párhuzamáról: Michaela Lindiger: „Stratosphäre des Reinen, unentweihten Mythos.” In: Keine Thränen, wird man weinen. Kaiserin Elisabeth. 23-32. hgs.: Susanne Walther. Historisches Museum der Stadt Wien, Wien, 1998.

2 Gerő András: Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné. In: Uő: Magyar polgárosodás. Atlantisz, Budapest, 1993, 379-396.

dát a valóság talajától.³ A képi emlékek képzeletbeli piramisának csúcsán a "grand art" művelői, hírneves festők, szobrászok és iparművészek álltak, de talapzatát olcsó nyomatok, ponyvák, szuvenírek alig belátható tömege alkotta. Általuk Erzsébet jól körülhatárolható szerepekben öltött formát: eljátszotta a tökéletes feleség, mintaszerű családanya és népéről gondoskodó királyné szerepét. Olykor ájtatos keresztény, jótékonykodó nagyszony, fiát gyászoló "mater dolorosa", máskor Titánia tündérlány, világszépe, sportlady, hódító "végzet asszonya". Alakjának kidolgozói gátlástalanul felhasználták a művészettörténet nagy tradícióját, egyaránt

Erzsébet Királyné Emlékmúzeum,
A királyné írószobája 1908-ban

merítve a keresztény és profán mitológia gazdag tárházából. Szerepeihez idomult képei stílusára is, egyszer a barokk, biedermeier, máskor a romantika vagy a szimbolizmus vizuális formulái hatottak.

Úgy tűnik Erzsébet pontosan tisztában volt a nyilvánosság jelentőségével, tudatosan alakította a róla alkotott képet. Szívesen állt modellt művészeknek, s gyakorta fényképeztette le magát kedvenc udvari fotósával, a bécsi Angererrel. Angerer megragadó fotói magáncélra készültek, ahogy Ferenc József privát terében függtek Franz Xaver Winterhalter arcképei is, amelyek úgy mutatták a királynét, ahogy őt a nyilvánosság sosem láthatta, a „végzet asszonyaként”, teljes érzéki pompájában, kibontott hajzuhataggal.

A honi művészek kezdetől fogva aprólékosan dokumentálták a "magyarok királynéja" életének minden fontosabb eseményét. 1854-ben az esküvő, 1857-ben az ifjú pár első magyarországi körútja, majd 1867-ben az uralkodópár koronázása jelentették Erzsébet és

3 Ikonográfiájáról: Erzsébet, a magyarok királynéja. Kiállítás Katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1992; Basics Beatrix: Erzsébet királyné a képzőművészetben. In.: Erzsébet a magyarok királynéja. Szerk.: Rácz Árpád. Budapest, 2001, 127-131;

Magyarország kapcsolatának kulcsdátumait. Képeslapok, olajnyomatok, kőrajzok és fametszetek sokasága tudósított az ünnepségek minden mozzanatáról. 1867-ig jórészt csak sokszorosított grafikai alkotások örökítették meg Erzsébetet, a koronázás alkalmával viszont több reprezentatív arcmás is készült róla. Ekkor festette meg a királynét koronázási díszruhában többek között Wagner Sándor, Székely Bertalan és Kovács Mihály. Legszebb, Benczúr Gyula által festett képmása már az Erzsébet halálát követő évben készült. Ezen az ikonokat idéző kultuszképen az arany háttér előtt megjelenő, éjféketébe öltözött asszony már álom és valóság határán lebegve, a legendák királynőjeként tündököl.

Ám a jelentősebb képzőművészeti alkotások java része a bécsi udvarban, a budai várpalotában vagy a hazai arisztokrácia kastélyfalain rejtőzött. A nyilvános reprezentáció helyét egyedül a Magyar Nemzeti Múzeum jelentette, ahol 1857-től (ekkor még felsőbb sugallatra) önálló Habsburg-termet alakítottak ki.⁴ József nádor és Ferenc József portréi mellett itt kapott helyet a müncheni akadémia magyar születésű professzora, Wagner Sándor által 1867-ben, a koronázás alkalmával festett Erzsébet-portréja, majd egy évtizeddel később ide került Zichy Mihály grandiózus politikai allegóriája, az *Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál*. Előbbit a királyné magyaros díszruhája, utóbbit jelképes tárgya kötötte a magyarsághoz és a Kiegyezés szelleméhez.

A kultusz helye: az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum

A kollektív (nemzeti) kultikus gyakorlat Erzsébet emlékezetét különféle eszközökkel igyekezett tovább örökíteni az ifjabb generációk számára. Díszalbumok, képzőművészeti alkotások, emlékművek gyarapodó sorát eredményezte a századfordulón e közös igyekezet. Ám a hazai kultusz központjának kijelölése még jóideig váratott magára. Az emlékezés és reprezentáció szimbolikus terének szánták Erzsébet monumentális fővárosi emlékművét, amely számos pályázatot követően sem nyerte el végső formáját.⁵ A közösségi ünneplés megfelelően emelkedett terét jelentette azonban a budai Várban megnyílt Erzsébet Királyné Emlékmúzeum. A személyes ereklyéktől a politikai dokumentumig terjedő több száz kiállított tárgya éppúgy alkalmasnak bizonyult a privát hazafiúi lel-

4 A Habsburg-teremről: Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840-1900. In: Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művészkultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században. Szerk.: Sinkó Katalin, Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1995, 15-48. (26-27.)

5 Borsai Dóra: Erzsébet királyné emlékmű tervei. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Művészettörténeti Tanszék, 2008.

kesedés felgerjesztésére, mint a történészek és elhivatott biográfusok tudós kíváncsiságának kielégítésére. A Genfi-tó partján, 1898. szeptember 10-én történt merénylet természetszerűleg felgyorsította a legendaképződés folyamatát és megerősítette a kultusz körvonalait. Nem véletlen hát, hogy már a gyász hónapjaiban felmerült, hogy a királyné szellemi örökségét legméltóbban egy emlékmúzeum felállításával ápolhatja a magyarság.⁶ Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum, több éves előkészítő munkát követően, 1908. január 15-én nyitotta meg kapuit a nagyközönség előtt. A három teremből álló kiállítás a Budai Várpalota Krisztinaváros felé eső szárnyában, közvetlenül a Szent Korona őrzési helyének szomszédságában kapott helyet. A nyitás alkalmával a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója és a kiállítás rendezője, Szalay Imre részletes katalógusban ismertette a múzeum előtörténetét és emlékanyagát.⁷

Soraiból pontosan rekonstruálható az intézmény előtörténete. Eszerint nem sokkal Erzsébet halála után, 1898 novemberében a királyné leányai, Gizella bajor hercegnő és Mária Valéria főhercegnő édesanyjuk néhány, Magyarországhoz kötődő személyes tárgyát a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozták. 1899 májusában Erzsébet felolvasónője, bizalmasa, Ferenczy Ida asszony azt a fekete díszruhát ajándékozta a múzeumnak, amit a királyné utolsó magyarországi tartózkodása idején, a millenniumi rendek 1896-os tiszteletadásakor viselt. 1907 tavaszán négy hölgy, gróf Andrássy Aladárné, őrgróf Pallavicini Edéné, gróf Batthyány Lajosné valamint Ferenczy Ida asszony azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy egy jövőbeli emlékmúzeum céljára engedje át a magyar államnak Erzsébet néhány személyes tárgyát.

⁶ A múzeum történetének egyetlen újabb feldolgozása: Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékeztetői tükrében 1898-1914 között*. Budapesti negyed, 14, 2006. nyár, 93-102.

⁷ Szalay Imre: *Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Stephaneum, Budapest, 1908.

Ferenc József 1907 novemberében kelt levelében örömmel vegyes meghatottsággal fogadta a főrangú hölgyek javaslatát, s kérésükre többek között azt az ezüst ládikát is átadta, amelyben a magyar országos küldöttség 1867-ben a koronázási ajándékokat nyújtotta át a királynénak. Ferenczy Ida több mint száz arckép másolatát, szobrokat, kéziratokat, nyomtatványokat, emléktárgyakat és Erzsébet magyar nyelvű könyveit ajándékozta a múzeumnak. Sztáray Irma grófnő pedig azt a ruhát, amin 1898. szeptemberében áthatolt a gyilkos merénylő töre. Ezek az adományok, és a további felajánlások jelentették tehát a múzeum gyűjteményének alapját.

A kiállítás első, ún. Múzeumtermében mintegy 180 tárgyat helyeztek el a rendezők. Itt állították ki azt a harminc művet tartalmazó albumot, amit 1857-ben, az uralkodópár első magyarországi látogatása alkalmával ajánlottak fel a hazai képzőművészek. Az olajfestmények, tollrajzok, akvarellek jórészt a magyar népelet és história jellegzetes momentumait örökítették meg. Az alkotók névsora a kor hazai művészeinek legjavát foglalta magába, köztük Lotz Károlyt, Szemlér Mihályt, Jankó Jánost, Györgyi Giergl Alajost, Brodszky Sándort, idősebb Markó Károlyt, Barabás Miklóst,

Orlai Petrich Somát és Than Mórt. Mellettük szerepelt Székely Bertalan, az 1867-es koronázás alkalmával készült vízfestményeinek sorozata. A tárlók egy részében Ferenczy Ida Erzsébet magyar nyelvű kézirateit, olvasmányait helyezte el. Köztük voltak a királyné első magyar nyelvgyakorlatai, Eötvös Józsefhez írott levelei, s az "Az ország javáért" című imádságnál kinyitott, Deák Ferenc beragasztott fényképével díszített imakönyve. A relikviákat az említett öltözetek mellett Erzsébet személyes tárgyainak (kesztyűje, utitáskája, ivópohara) gyűjteménye egészítette ki. Mindezeket a falakon a királyné legismertebb arcképeiről készült fotográfiák kísérték. Köztük volt Benczúr nevezetes, arany hátterű portréja és Márk Lajos különös hangulatú zsánerképének (*Erzsébet királyné és Gizella főhercegnő a városligeti Gerbeaud-nál*) olajnyo-

Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál, litográfia, 1876, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok

mata. Eredeti műként itt függött Strecker Ottília Erzsébetet vadászruhában ábrázoló arcmása 1865-ből. Ugyancsak e teremben helyezték el Zala György mellszobrának és Róna József gödöllői emlékszobrának másolatait is.

A kiállítás második termét Ferenczy Ida személyes felügyelete mellett, Erzsébet budai várbéli dolgozószobájának eredeti elrendezését követve rendezték be. A királyné íróasztala felett Mária Valéria hercegnő Franz Schrotzberg által festett gyermekkori portréja függött. A dolgozószoba főfalán kapott helyet Wilhelm Richter nagy méretű vadászképe, s Rudolf Alt négy akvarellje. A királyné legkedvesebb tartózkodási helyeit (Possenhofen, Bécs, Laxenburg, Budapest) megőrkítő vízfestményeket Rudolf trónörökös adományozta szülei ezüstlakodalmára édesanyjának. Ugyanitt volt található a királyné kedvelt festménye, Benczúr Gyula *Mályvák között* című műve, amelyet 1890-ben a Képzőművészeti Társulat kiállításán

a király vásárolt meg hitvese számára.⁸ A harmadik terem a tudományos kutatást szolgálta. Ennek falait festmények, metszetek időszakonként változó válogatása díszítette. A múzeum első éveiben e teremben helyezték el Franz Russ és Wagner Sándor Erzsébet-portróját.

Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum tárlata csaknem fél évszázadon át állt fenn. Gyűjteménye az évtizedek során folyamatosan gyarapodott, tárgyainak száma az 1930-as évekre már csaknem elérte a kétezret. Ám 1945-ben a Vár ostroma során a gyűjtemény jórésze megsemmisült. Megmaradt töredékei szétszóródtak, illetve egy részük ma a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Több mint száz ábrázolása nemzedékekre kihatóan befolyásolta a királynőről kialakított képet, vizuális toposzok által is megerősítve kultuszát. Ma, amikor Erzsébet alakja ismét a közérdeklődés középpontjába került, egy hasonló állandó emlékmúzeum kialakítása ismét időszerű.

8 Szvoboda Dománszky Gabriella: Az újkori budavári palota belső díszítése. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX, Budapest, 2002, 411-455.

Franz Xaver Winterhalter: Erzsébet, 1864 (Franz Russ másolata), Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok